

Кулікова О. А.,

викладач кафедри української мови

Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЕКСПРЕСИВНО-МОДАЛЬНИХ ЗНАЧЕНЬ У РЕЧЕННЯХ ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНОЇ СТРУКТУРИ (НА ПРИКЛАДІ ВИСЛОВЛЮВАНЬ, ПОБУДОВАНИХ ЗА СХЕМОЮ «ЩОБ+VFINIT»)

Анотація. У статті розглянуто структурно-семантичні особливості синтаксичних фразеологізмів, побудованих за моделлю простого речення відповідно до схеми «Щоб+V_{finite}». Проаналізовано здатність вказаних синтаксичних структур передавати різний діапазон експресивно-модальних значень.

Ключові слова: речення фразеологізованої структури, структурна схема, стійкість, суб'єктивна модальність, об'єктивна модальність.

Постановка проблеми. Серед широкого кола актуальних проблем сучасного мовознавства особлива увага дослідників зосереджена на тексті як кінцевому продукті мовлення та його складових – висловлюваннях. Практика засвідчує, що мовленнєва реальність більш широка, ніж межі описаного граматичного синтаксису. Усне живе мовлення характеризує своєрідна граматична будова, що зумовлює функціонування в мовленні цілого корпусу синтаксичних конструкцій, які мають специфічні категоріальні риси, зокрема відрізняються значною структурною і семантичною злитістю компонентів, відтворюваністю, розмовною стилістичною маркованістю, експресивністю. Статус таких одиниць в українському мовознавстві досі остаточно не визначений.

Спроби вивчення аспектів взаємодії, взаємопроникнення й контактування синтаксису та лексики, зокрема фразеології, були помічені ще в працях В.Л. Архангельського, В.В. Виноградова, А.М. Пешковського, Л.В. Щерби та інших. На межі ХХ – ХХІ століть у зв'язку з домінантою функціонально-комунікативної парадигми лінгвістичних студій та інтегративним підходом до аналізу мовних одиниць фразеологізовані синтаксичні структури набули нового осмислення. Проте в українському мовознавстві досі існує неузгодженість щодо термінологічного позначення цих мовних одиниць.

В українській лінгвістичній науці речення фразеологізованої структури описала М.І. Личук [1]. Структурно-семантичні особливості синтаксичних фразеологізмів з оцінним значенням в українській мові досліджує Г.В. Ситар, яка віддає перевагу термінам «фразеологізоване речення» або «синтаксичний фразеологізм», послуговуючись працями російських мовознавців А.В. Величко, М.В. Всеволоддова та покликаючись на дефініції, запропоновані авторами «Русской грамматики 1980». Синтаксичні фразеологізми як реалізатори прагматичної функції, типологія синтаксичних фразеологізмів, усталених синтаксичних конструкцій оцінної семантики були предметом дослідження Т.А. Космеда.

Актуальність дослідження синтаксичних фразеологізмів обумовлена інтенсивністю та частотністю їх вживання в живому мовленні, а також високою комунікативно-прагматичною й антропологічною значимістю. Вони вимагають системного й послідовного вивчення в межах трьох фундаментальних підходів опису мовних одиниць – структурної, комунікативно-функціональної та антропометричної парадигм.

В основі речень фразеологізованої структури лежить стійка (зв'язана) структурна схема, яка повинна обов'язково складатися з двох (як мінімум) компонентів, причому вони поєднуються в чітко визначеному порядку, маючи відповідне інтонаційне оформлення». Вони пристосовані для передання суб'єктивно-модальних значень й оформлені за специфічними структурними схемами, що сприяє стереотипності їх відтворення. При цьому семантика фразеологізованих речень не зумовлюється лексичним наповненням їхніх компонентів, а визначається семантикою схеми.

Пропонована стаття є спробою аналізу речень фразеологізованої структури, побудованих за моделлю простого речення за схемою «Щоб+V_{finite}». Методом вибірки з творів української літератури різних періодів (ХІХ – ХХ століть) було визначено, що вказана фразеосхема є досить поширеною в українській мові, проте окремі дослідження таких речень відсутні. **Мета дослідження** – з'ясувати особливості функціонування синтаксичних фразеологізмів, побудованих за моделлю простого речення за схемою «Щоб+V_{finite}» задля більш глибокого усвідомлення їх сутності, природи та здатності передавати модальні й емотивні значення.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: описати семантичні відтінки, які здатні передавати речення з опорним компонентом-сполучником *щоб*; встановити кількість суб'єктивних модальних значень, які вони можуть виражати; здійснити структурний аналіз; з'ясувати особливості функціонування синтаксичних фразеологізмів речень фразеологізованої структури, побудованих за моделлю простого речення з опорним компонентом, що відповідають схемі «Щоб+V_{finite}» та їх потенціал.

Виклад основного матеріалу дослідження. Речення фразеологізованої структури утворюють окремий тип синтаксично нечленованих речень. Характерною особливістю явища фразеологізації (стабілізації і закріплення в мовленнєвій практиці відносно стійких мовних комплексів) на синтаксичному рівні є те, що цей процес охоплює не слово, а схему речення. Як зазначає М.І. Личук, на відміну від фразеологізмів у фразеологізованих реченнях немає лексичної «нерухомості», «закам'янілості», проте їм

властива фіксована і незмінна схема побудови, яка передбачає обов'язковий порядок слів, наявність чітко визначених, дуже обмежених у варіюванні граматичних форм, інколи й певних службових слів [1, с.11]. Тож речення фразеологізованої структури мають постійні й вільні компоненти, при цьому сталі елементи задають основу моделі і закладають її узагальнене значення, а змінні елементи наповнюють модель різноманітним лексичним матеріалом і створюють її конкретне значення, що нашаровується на узагальнену семантику.

Сполучник *щоб* є сталим елементом аналізованої моделі речень фразеологізованої структури. Традиційно він класифікується як підрядний сполучник мети [2, с. 151], або ж цільовий сполучник [3, с. 7]. У складі досліджуваної структурної схеми сполучник *щоб* піддається повній лексико-граматичній деактуалізації, оскільки в межах простого речення втрачає свою синтаксичну функцію і набуває роль структурного компонента, що реалізується при вторинному статусі синтаксичної конструкції.

На думку авторів «Русской грамматики 1980», багатоманітністю синтаксичним фразеологізмам у різних мовах притаманна поліфункціональність [4, с. 492], тобто одна модель може вживатися в мовленні для передання різного ставлення мовця до певної реальності дійсності. Аналіз зібраного фактичного матеріалу дає підстави виділити 5 семантичних відтінків, які здатні виражати модель «*Щоб+V_{fin}it*»:

1) сумнів у можливості або припустимості чого-небудь: «Що за дурний, – каже, – розум у цих дівчат! *Щоб* оце я, після такої праці, *випустив* із рук самохіть свою здобич! Ні, голубонько, цього в нас не буває» [5, с. 102]; «Де там, кумо, де там! І не кажіть мені цього! *Щоб* я отеє *поторала* дочці у такому ділі? *Щоб* я підводила її на гріх?» [6, с. 151];

2) побоювання, що може щось статися: «Неборак Охрім узяв собі на розум: «Цур йому! – каже собі на думці. – *Щоб* ще по тиці *не дав*, бо він на те солдат...» [7, с. 10]; «Тоді обізвася [циган] до молодшого: – Ти загнав, Раду, шкатулку? *Щоб* часом *не забрела* в плавні та не згоріла» [6, с. 368];

3) наказ або прохання, спонукання до вчинення будь-якої дії в поєднанні з категоричністю, погрозою, обуренням: «Шрейдерс швидко вернеться в Нижній, то *щоб* Куліш переписав Неофіти і дав йому для передачі Щепкіну (Тарас Шевченко, VI, 1957, 164); – Я піду у черниці, – промовляє Катря.. – Годі, дочко, годі! – мовить батько: – я такого слова *щоб* більше не чув від тебе!» [8, с. 231]; «*А щоб я не бачив* вас ніколи і коло своєї хати, не тільки в хаті! – одходячи, сказав він матері і мерції вийшов з кухні» [9, с. 158]; «Дорош провів Чохова до шелюгів. – *Щоб* на світанку *був тут*» [10, с. 311].

4) злобажання: «*А щоб ти скис!*» [4, с. 629]; «[Лев (сердито воркоче):] – Прокляті! *Щоб ви не знали* утіхи в старих літах, *щоб ви не мали поради* в своїх дітях! – шептав він» [9, с. 148]; «Розплющить Дмитро сонні очі, глипне на телятко, схопить в руки батога та: – А куди ж то ти! *Щоб ти йому дохло!*» [12, с. 182]. Поширеними є самозакляття: «*Щоб мені очі повилазили, коли, каже, не зроблю так*» [7, с. 210]. При цьому вживається й жартидливе побажання покарання за щось: «*А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала!* – повеселішав Остап» [6, с. 342].

5) негативна фамільярно-погрозової оцінка чийх-небудь дій: «*Щоб тебе* (його, тобі, йому і т. ін.): *Ой, щоб вас! Ей, Андрію! Сказав би щось, та не посмію...*» [13, с. 146]; «– *Щось ти. Якове, дуже веселий сьогодні. Обдуриш когось? – А щоб тебе! Пізнаю свого правдивого брата, – засміявся дядько*» [14, с. 134].

Значення спонукання до дії репрезентується переважно обов'язковим змінним компонентом досліджуваної синтаксичної конструкції, вираженої особовим дієсловом у формі минулого часу дійсного способу. При цьому факультативний іменний компонент виражений найчастіше займенником чи іменником у формі називного чи родового відмінка, наприклад: «*Щоб + <Pron I [NI]> + V_{fin}it (мин. час)*». Досліджувана структурна схема може містити додаткові компоненти, представлені підсилювальною часткою *а (=та)*, що стоїть у препозиції перед постійним компонентом *щоб*, або ж заперечною часткою *не*, що завжди розташована перед дієсловним компонентом, наприклад: «*А щоб я не бачив* вас ніколи і коло своєї хати, не тільки в хаті! – одходячи, сказав він матері і мерції вийшов з кухні» [9, с. 158]. В аналізованому реченні зміст висловлювання та його комунікативна інтенція не мотивується граматичними властивостями структурних елементів.

Отже, у вказаних реченнях саме завдяки формі висловлювання за відсутності спеціальних засобів вираження суб'єктивної модальності (модальних часток, вставних слів тощо) відбувається нашарування на вербальну інформацію додаткових денотативних смислів, зумовлених психічним станом мовця і його ставленням до ситуації, що й визначає суб'єктивну модальність повідомлення. Аналізовані структури, що виражають 5 семантичних відтінків, експлікують такі типи суб'єктивної модальності: *волюнтативну* (речення, що виражають наказ, прохання, спонукання, злобажання); *прогностично-гіпотетичну* (речення, що виражають побоювання, сумнів або припустимість чого-небудь); *оцінну модальність* (речення, що виражають оцінку власних дій чи дій інших суб'єктів-комунікантів). Крім того, такі речення репрезентують переважно негативну оцінку мовцем ситуації, вчинку співрозмовника, виступають маркером підвищеного емотивно-експресивного психічного стану мовця.

В останній семантичній групі на позначення негативної фамільярно-погрозової оцінки чийх-небудь дій, суб'єктивна оцінна модальність есплікується через усічення формули «*Щоб + <Pron I [NI]>*», у якій дієсловний компонент відсутній, проте він може бути умовно відтворений як негативний волюнтатив, злобажання. Замовчуваність злобажання свідчить про табування прокльонів в українській етнокультурній традиції. При цьому емоційна наснаженість та експресивність висловлення значно інтенсифікується. Усічення синтаксичної конструкції створює більш виразне експресивно-стилістичне забарвлення: «*Ой, щоб вас! Ей, Андрію! Сказав би щось, та не посмію...*» [13, с. 142].

Примітно, що речення фразеологізованої структури з опорним компонентом *щоб* в значенні спонукання, негативної оцінки часто оформлюються за допомогою окличного речення. При цьому характерною особливістю таких речень є наявність підсилювальної частки *а* або вигуку *ой*. Вигукові конструкції виражають емпатичні та інші підвищено-почуттєві стани мовця, служать для безпосе-

реднього емоційного виявлення переживань, відчуттів, афектів, вольових імпульсів. Це переконливо доводить, що фразеологізовані речення є одним із найбільш яскравих і поширених засобів емоційно-експресивної експлікації комунікативної інтенції.

Проаналізовані речення відзначаються високим ступенем передачі емотивної та волюнтативної експресії. При цьому ступінь експресивності словесного волевиявлення залежить від стилістичного наповнення факультативним компонентів, що вносять конотацію розмовності, компресії, підсилюють і увиразнюють слуховий образ, зокрема у речення: «*Щоб ще по пиці не дав, бо він на те солдат...*» [7, с. 10]. наявність просторіччя (*ника*) служить підсиленням експресивності речення. Одним із засобів інтенсифікації експресивності є градаційне нагромадження речень, побудованих за цією моделлю, як-от: «*Щоб я отес попу-рала дочці у такому ділі? Щоб я підводила її на гріх?*».

Отже, речення фразеологізованої структури особливі тим, що зв'язки й відношення компонентів з огляду кодифікованих граматичних правил неможливо пояснити. При цьому сама форма висловлювання, передбачена структурною схемою, модифікує смисл висловлювання, підпорядковуючи його принципу економії мовних зусиль, що домінує у сфері комунікації. Не зважаючи на те, що такі речення є стійкими, їм характерна полісемантичність – можливість виражати декілька діапазонів суб'єктивно-модального значення.

Висновки. Отже, фразеологізовані синтаксичні структури в цілому й побудовані за структурною схемою з опорним компонентом *щоб*, зокрема, володіють високим потенціалом експресивності, що зумовлює їх особливу комунікативну ефективність в умовах усної форми розмовної мови та в жанрах художньої й публіцистичної літератури, що відображають таке мовлення. Ці речення створюють численні емоційно-оцінні конотації, характеризуються емотивною полісемією, мають конкретно-чуттєвий тон, позначені колоритом безпосередності спілкування. Таким чином, саме відносна стійкість форми речень фразеологізованої структури забезпечує компресію змістового плану й об'єктивного модального значення висловлення та сприяє інтенсифікації експресивно-емотивних суб'єктивних модальних значень.

Перспективи подальших досліджень полягають у здійсненні аналізу інших моделей синтаксичних фразеологізмів з опорним компонентом сполучником (як у системі простого, так і складного речень), з'ясування їх структурних, семантичних і прагматичних властивостей в українській мові.

Література:

1. Личук М.І. Ступені фразеологізації речень : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / М.І. Личук ; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2001. – 16 с.

2. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис : [підручник] / А.К. Мойсієнко, І.М. Арібжанова, В.В. Коломийцева та ін. – К. : Знання, 2010. – 374 с.
3. Городенська К. Граматична неоднорідність сполучників в українській літературній мові / К. Городенська // Українська мова. – 2008. – № 4. – С. 3–14.
4. Русская грамматика 1980 : в 2 т. / под ред. Н.Ю. Шведовой. – М. : Наука, 1980–. – Т. 2 : Синтаксис. – 1980. – 709 с.
5. Куліш П.О. Вибрані твори / П. Куліш ; упор., підготов. текстів та прим. М.Л. Гончарука ; вступ. ст. І.І. Пільгука ; ред. М.Д. Бернштейн. – К. : Дніпро, 1969. – 559 с.
6. Коцюбинський М.М. Твори : в 3 т. / М. Коцюбинський. – К. : Держ. вид-во художньої літератури, 1955–. – Т. 1. – 1955. – 486 с.
7. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори : в 6 т. / Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. – К. : Держлітвидав, 1956–. – Т. 2. – 1956. – 529 с.
8. Марко Вовчок : Твори : в 6 т. / Марко Вовчок. – К. : Держ. вид-во худ. літератури, 1955–. – Т. 1. – 1955. – 400 с.
9. Мирний П. Твори : в 5 т. / П. Мирний ; ред. кол.: О.І. Білецький, О.К. Бабишкін, М.С. Грудницька. – К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1954–. – Т. 3. – 1954. – 420 с.
10. Тютюнник Г.М. Вир / Г.М. Тютюнник. – К. : Дніпро, 1964. – 543 с.
11. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
12. Збанацький Ю.Є. Переджив'я / Ю.Є. Збанацький. – К. : Рад. письменник, 1960. – 445 с.
13. Гулак-Артемівський П.П. Байки, балади, лірика / П.П. Гулак-Артемівський ; вступ. ст. І.І. Пільгука. – К. : Радянський письменник, 1958. – 211 с.
14. Стельмах М.П. Гуси-лебеді летять... Щедрий вечір : [повісті] / М.П. Стельмах. – К. : Веселка, 1971. – 324 с.

Куликова О. А. Актуалізація експресивно-модальних значень в пропозиціях фразеологізованої структури (на прикладі висказувань, побудованих за схемою «Чтобы + V_{finite}»)

Анотація. Стаття присвячена опису структурно-семантичних особливостей синтаксических фразеологізмів, побудованих за моделлю простого пропозиції в відповідності до схеми «Чтобы+V_{finite}». Проаналізована здатність вказаних синтаксических структур передавати різний діапазон експресивно-модальних значень.

Ключевые слова: пропозиції фразеологізованої структури, структурна схема, стійкість, суб'єктивна модальність, об'єктивна модальність.

Kulikova O. The actualization of expressivity and modality in the sentences with phraseological structure (based on the model «To + V_{finite}»)

Summary. The article describes the structural and semantic peculiarities of sentences with phraseological structure, built on the model of a simple sentence in accordance with the scheme “To + V_{finite}”. The author analyses the ability of these syntactic structures to convey different range of expressive and modal meanings.

Key words: sentences with phraseological structure, structural scheme of the sentence, stability, subjective modality, objective modality.